

Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu*)

MICHAL ILLNER - MIROSLAV FORET

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Každý pokus o plánování sociálního rozvoje, resp. o sociální plánování¹ by měl v určité fázi pokročit od obecných programových úvah k vyjádření *konkrétních a sledovatelných záměrů*. Měl by tedy vyústit do soustavy ukazatelů obdobné soustavě ukazatelů národohospodářského plánu a plnící v rámci plánování sociálního rozvoje obdobnou funkci.² Skutečně také všechny u nás dosud známé sovětské metodiky plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů i prvé návrhy metodik československých s takovými soustavami ukazatelů počítají.³ Jde o ukazatele, které označujeme jako *ukazatele sociální*; v našem příspěvku hodláme věnovat pozornost metodologickým otázkám spojeným s jejich vytvářením a využitím.

Metodologické otázky patří ke klíčovým problémům sociálního plánování a je proto nezbytné se jimi zabývat i v naší současné, dosud široce zaměřené diskusi. Je třeba, aby již v těchto počátečních, a proto tak důležitých úvahách byla respektována dialektická jednota teorie a metodologie sociálního plánování — jednota, která přispěje mimo jiné i k dalšímu prohloubení teoretických znalostí a možností aplikace v praxi.

Chceme se zastavit jednak u pojmu sociálních ukazatelů a u jejich funkcí v sociálním plánování, dále u problematiky jejich vytváření a nakonec stručně u informačních zdrojů, o něž se sociální ukazatele mohou opírat. Naše poznámky nehodláme vztahovat jen na ukazatele plánů sociálního rozvoje podnikových

kolektivů, ale chápeme je obecněji: sociální plánování se může totiž uskutečňovat i v rámci jiných typů, než jsou pracovní organizace. Protože však mezi praktickými pokusy o realizaci plánování převažují zatím v socialistických zemích projektu plánu sociálního rozvoje podniků, pokusíme se naše myšlenky ilustrovat právě v této oblasti, a tak reagovat na první zkušenosti podnikových sociálních plánů.

K pojmu sociálních ukazatelů

Pro řízení systémů různých druhů — technických, biologických, ekonomických, sociálních — potřebuje společnost informace, a to informace různého obsahu, formy a funkce. Za *ukazatele* budeme považovat ty z informací o řízených systémech, které mají *operacionální*, tj. bezprostředně empiricky zjistitelnou podobu, přímo o řízeném systému vypovídají na jeho jevové úrovni, současně však mají za účel *indikovat* určité jeho podstatné, obecné a zpravidla také méně viditelné, hůře sledovatelné či bezprostředně nesledovatelné stavy nebo vlastnosti. Ukazatele tedy obvykle plní funkci symptomů, které na sledovatelné úrovni signalizují, co se se systémem děje na úrovních, jež se samy přímým empirickým sledováním vymykají. Tak se například počty návštěvníků divadel, muzeí, koncertů apod. mohou stát ukazateli kulturní úrovně města, počet rozvodů v určité oblasti ukazatelem stability manželství, počet odpracovaných brigádnických hodin ukazatelem občanské aktivity obyvatelstva apod.; přitom však sotva budeme kulturní úroveň místa redukovat na ná-

*) Upravený referát ze IV. mezinárodního kolokvia sociologie práce věnovaného otázkám sociálního prognózování a sociálního plánování konaného v Bratislavě ve dnech 28. 5.—1. 6. 1973.

¹ Pokud jde o funkce sociálního plánování v socialistické společnosti, o různé přístupy k tvorbě plánů sociálního rozvoje, o strukturu sociálního plánu a další obecné otázky, najde čtenář potřebné informace v příspěvcích monotematického čísla Sociologického časopisu č. 6/1973 a dále např. v práci Bauerová, J.—Kolář, J.—Růžička, J. a kol.: *O sociálním plánování*. Praha, Práce 1972.

² Za mnohé sovětské práce o sociálním plánování, v nichž se tento požadavek objevuje, uvedme např.

práci u nás méně často citovaného Z. T. Toščenka, který v jedné z prvních studií o těchto otázkách napsal (viz *Socialnoje planirovanije v sisteme naucnogo upravlenija obščestvom*. Moskva, Znanije 1967, s. 35): „Nejdůležitějším prvkem sociálního plánování je vymezení systému ukazatelů, jejich vypracování a zdokonalení. Systém ukazatelů by měl všestranně charakterizovat proces společenského rozvoje v celé jeho složitosti a rozmanitosti.“

³ Např. *Metodika socialnogo planirovanija kollektiva predprijatija*. Perm 1969; *Metodika planirovanija socialnogo rozvutija kollektiva promyšlennogo predprijatija*. Leningrad 1969.

vstěvnost kulturních institucí nebo občanskou aktivitu obyvatelstva na odpracované brigádnické hodiny.⁴

K této gnoseologické funkci ukazatelů se zpravidla řadí i *funkce heuristická*: ukazatele jsou informacemi využívanými zpravidla k řízení daných systémů; některé soustavy ukazatelů však mohou sloužit také jen k analýze určitého systému, bez přímého záměru jej ovlivňovat.⁵

Sociálními jsou pak podle našeho názoru ty ukazatele, které charakterizují společenské (sociální) systémy.⁶ Mohou jimi být nejen typické „lidské“ ukazatele, jako je třeba objem fluktuace nebo počet účastníků socialistické soutěže, ale také ukazatele figurující jinak obvykle v kontextu plánů technického rozvoje či v plánu hospodářských výsledků. Autoři u nás dobře známe „permské metodiky“ v té souvislosti píší: „... některých ekonomických ukazatelů se nevyhnutelně užívá i v sociálním plánování samém. Za prvé není k tomuto účelu zapotřebí jakýchkoliv ekonomických ukazatelů, ale zejména těch, které mají bezprostřední sociální efekt... Sem patří takové ukazatele, jako je stupeň mechanizace a automatizace práce, produktivita práce, výše mzdy atd.“ [5:25].

V kontextu sociálního plánu nabývají ovšem tyto technické a ekonomické ukazatele zcela nové funkce, i když jejich formální podoba nemusí doznat žádné změny. Autoři permské metodiky k tomu poznamenávají: „Za druhé, ekonomické ukazatele mají v sociálním plánu poněkud jiný charakter než ve vlastním ekonomickém

plánování. Tak například stupeň technické vybavenosti výroby zde figuruje jako moment určující obsah práce různých skupin pracujících, a tedy i jejich sociální povahu, jejich příslušnost k těm či oně společenské skupině. Úroveň produktivity práce může, ceteris paribus, posloužit jako ukazatel vztahu k práci... A tak ekonomické ukazatele mají v sociálním plánování poněkud jiný a širší obsah než v plánování ekonomickém. Komplexní povaha sociálního plánu odhaluje jejich hluboký sociální význam. A právě v tomto smyslu musí také figurovat ve vlastním sociálním plánu.“ [5:26].⁷

Tato zásada *indikativní mnohofunkčnosti* ukazatelů plyne z toho, že ukazatel je vyjadřovacím prostředkem jevové úrovně, zatímco pojem systému sociálního, ekonomického apod. odpovídá již značnému stupni abstrakce. Přiřazení obou úrovní pak není zpravidla naprosto jednoznačné a jeden a týž ukazatel může být užít i ve více různých kontextech. Nelze proto jednotlivé ukazatele kategorizovat bez ohledu na kontext jejich užití buď jako „hospodářské“, nebo „sociální“. Pokud přesto v praxi určité ukazatele označujeme jako ekonomické a další zase jako sociální, je to proto, že prvé jsme běžně zvykli užívat v kontextu ekonomického plánu a druhé zase považujeme za příznačné pro plán sociální. Tím však není řečeno, že bychom nemuseli dodatečně odhalit diagnostické možnosti některých, dosud „typicky ekonomických“ ukazatelů pro sociální plán, a opačně —

⁴ Uvedené vymezení pojmu „ukazatel“ je tedy založeno na požadavcích a) empiričnosti. b) schopnosti indikovat z nižší úrovně abstrakce na úroveň vyšší. Jde o požadavky, které obsah uvedeného pojmu značně zužují: tím, že se postulují požadavky operacionální sledovatelnosti a předpokládá se modelování řízeného systému a jeho stavů v obecnějších pojmech, je toto vymezení již do určité míry přizpůsobeno specifickým podmínkám sociálního plánování. V širším smyslu však můžeme jistě za ukazatele považovat i informace neempirické — pokud mají indikativní schopnost. Marxistická analýza pojmu a funkcí ukazatelů v sociologii by si podle našeho názoru zasloužila samostatnou stat; zejména by bylo zapotřebí uvést tuto problematiku do vztahu s marxistickými kategoriemi podstaty a jevu.

⁵ Pojem ukazatele je tedy v sociologii zřejmě širší, než je běžné v jiných oborech, zejména v ekonomii, kde se klade důraz hlavně na jeho heuristickou funkci. V nedávno publikované *Ekonomické encyklopedii* se například pojem hospodářského ukazatele vymezuje takto: „Ukazatel hospodářský je číselný údaj, který charakterizuje činitele, podmínky, průběh nebo výsledky určitého přesně vymezeného hospodářského procesu (jevu), popřípadě vztahu mezi několika procesy (jevy). Je nástrojem řízení a tvoří se s ohledem na jeho potřeby.“ [2 : 534]. V so-

ciologii byl na rozdíl od toho pojem ukazatele (indikátoru) ražen nejprve v souvislosti s rozvojem empirických sociálních výzkumů a s tím spojeným úsilím o operacionalizaci složitých sociologických pojmů. Hlediska sociálního řízení a plánování vstupují do hry až značně později.

⁶ Diskuse o tom, co je možno chápat jako sociální systém, by však přesahovala rámec tohoto příspěvku; na reálném objektu, jaký je např. průmyslový podnik, můžeme však definovat celou řadu různých systémů, např. systém technický, systém ekonomický nebo systém sociální, a popisovat je příslušnými ukazateli. Jako sociální systém je pak podnik soustavou lidí, sociálních skupin a kategorií, jejich činností, vztahů mezi nimi, jejich vědomí apod. Není snad třeba zdůrazňovat, že pojem sociálního systému je jen analytickou abstrakcí a že v řídící činnosti se setkáváme vždy jen s konkrétními, historicky určitými sociálními celky.

⁷ Srovnej též J. V. Kolesnikov v práci *O sociálních funkcích rukovoditelů socialistického provozního kolektivu*. In: *Naučnoje upravlenije obščestvom*, č. 6. Moskva, Mysl, 1972, s. 100: „Výsledky racionalizace plánu sociálního rozvoje kolektivu socialistického podniku se projevují v celé řadě ukazatelů výrobně ekonomického a sociálního charakteru.“

některých typicky sociálních ukazatelů pro plán národohospodářský.

Naše úvahy by ovšem rozhodně neměly vést k nesprávnému závěru, že v sociálních plánech tedy zcela vystačíme s tradičními ekonomickými nebo demografickými ukazateli, které jen obdaříme nečekanou sociologickou interpretací. Tyto ukazatele, o jejichž co nejširší využití budeme pochopitelně maximálně usilovat, postihnou zpravidla jen část relevantních rysů sociálního systému. Pro ostatní bude třeba konstruovat nové, a tedy primárně „sociální“ ukazatele.

Na druhé straně by však podle našeho názoru byl stejně nesprávný i protichůdný závěr, že totiž v sociálním plánu nelze opakovat a využívat ukazatele technické nebo ekonomické povahy; opakovat je — jak jsme už uvedli — lze, pokud je ovšem umíme interpretovat jako sociální.

Z našeho přístupu k vymezení sociálních ukazatelů, a tedy nepřimo i sociálního plánu, plyne, že rozhodně považujeme za zužující takové pojetí, které sociální plánování redukuje pouze na řízení tzv. *sociálních činností* ve smyslu činností sociálně pečovatelských a sociálních ukazatele jen na ukazatele těchto činností. Soudíme, že v této u nás dosud časté koncepci dozrívá zastaralé a snad ještě ze situace buržoazní společnosti devatenáctého století pramenící chápání termínu „sociální“, kdy v tehdejší společnosti volné soutěže byly určité sociálně ochranné služby obstarávány mimo ekonomickou sféru společenskými organizacemi, obcemi nebo státem.

Funkce sociálních ukazatelů v sociálním plánování

Chápeme-li sociální plánování po formální stránce jako záměrné dosahování určitých změn ve stavech sociálních systémů, pak nezbytnými pojmovými složkami každého sociálního plánu jsou: a) *řízený sociální systém*, b) *jeho stav* — a to zejména jeho stav výchozí, plánovaný stav cílový a posléze konečný stav, do něhož se systém po uplynutí plánovacího období fakticky dostane, c) *prostředky*, s jejichž pomocí mají být změny stavu řízeného systému vyvolávány. Pokud se plán má stát skutečným prostředkem řízení, musí být všechny uvedené prvky zcela konkrétně vymezeny a

vyjádřeny v operacionální, tj. sledovatelné podobě.

Konkrétně musí být v první řadě vymezen sám řízený systém; jen tak může být jasné, v které části společenské struktury by měly v důsledku sociálního plánování nastat změny, co je tzv. cílovou populací sociálního plánu.⁸

V operacionální podobě musí být dále vyjádřeny i všechny uvedené *stavy řízeného systému*. Empirický obraz o jeho výchozím stavu poskytuje základní mapu, z níž musí vycházet formulace rozvojových záměrů a která také slouží k poměrování změn, jaké systém během plánovacího období prodělal. Jazykem sledovatelných údajů musí být vyjádřen také plánovaný cílový stav, protože pouze tak bude dostatečně jasné, kdo, kdy, kde a jak se má na základě plánu chovat. Konečně je nutno empiricky zmapovat i výsledný stav systému po realizaci plánovaných kroků, protože porovnání této mapy s výchozí situací a s cíli plánu umožní zhodnotit jeho faktické efekty, a tedy i jeho účinnost.

Operacionální podobu by však měly mít i *prostředky sociálního plánu*, mělo by být jasné určeno, pomocí jakých konkrétních kroků chce plán těch či oněch stavů řízeného systému dosáhnout. Jinak by sotva bylo možné posoudit, zda a do jaké míry byly různé nástroje plánu účinné a jak je tedy dále zdokonalovat. Je-li tedy například jedním z cílů plánu sociálního rozvoje zlepšit bezpečnost a hygienu pracovního procesu, budou k prostředkům jeho dosažení patřit změny strojového vybavení pracoviště, pracovní doby, fyziologických podmínek i potřebná diagnostická a terapeutická zařízení. Ukazatele budou pak vyjadřovat, do jaké míry je sociální plán těmito prostředky garantován.

Jako prostředky sociálního plánu budou zpravidla vystupovat technická, ekonomická a organizační opatření, která jsou s cíli plánu v kauzálním vztahu, je však třeba je od vlastních cílů plánu podle možnosti *odlišovat*, a to nejen pojmově, ale také na úrovni ukazatelů. V opačném případě vzniká totiž nebezpečí, že se v soustavě ukazatelů smísí indikátory různého

⁸ Cílovou populací rozumíme tu část sociální struktury, u níž mají nastat cílové změny předpokládané sociálním plánem. Usiluje-li tedy sociální plán např. o zvýšení natality, budou cílovou popu-

lať ženy v plodném věku; usiluje-li o zlepšení hygienických podmínek v textilním průmyslu, bude jí spousta textilních podniků apod.

řádu a že přestane být patrné, co v plánu je cílem a co nástrojem jeho dosažení. V extrémním případě, jaký jsme již také měli možnost v praxi vidět, pak může dojít i k takové hypertrofizaci instrumentální stránky plánu, že zbudou pouze ukazatele prostředků, kdežto ukazatele cílů se zcela vytratí.

V konkrétním případě, který máme na mysli, byla například jako ukazatele zlepšování bezpečnosti práce a hygieny uvedena zdokonalování přístrojové výbavy podnikové laboratoře fyziologie práce a počet zdravotních prohlídek zaměstnanců, zatímco se zcela zapomnělo na vlastní cílové ukazatele, jako je výskyt nemocí z povolání nebo počet pracovních úrazů.

Rozlišování mezi ukazateli cílů a ukazateli prostředků může být jen relativní a je často příliš hrubé, a proto i schematické (stejně jako je příliš schematické samo rozlišování mezi cíli a prostředky plánu). K uskutečnění plánovaného záměru totiž zpravidla bezprostředně nepovede realizace jen jediného opatření, ale spíše realizace celé kaskády kroků, které jsou ve vzájemném vztahu cíle a prostředků. Místo o cílech a prostředcích sociálního plánu by proto bylo vhodnější hovořit o *hierarchii jeho cílů*, o cílech vyššího a nižšího řádu, a v souvislosti s tím hierarchizovat i odpovídající ukazatele.

Sociální plán, jehož rámec, východiska, cíle a prostředky by nebyly konkretizovány, o němž by proto nebylo možné říci, zda a do jaké míry uspěl, a jehož efektivnost by tedy nebyla zjišťovatelná, by mohl sice sehrát roli obecné směrnice, pro faktické řízení by však měl jen velmi omezený význam.

Vzpomínáme v této souvislosti na návrh plánu sociálního rozvoje jistého podniku, mezi jehož ukazateli byla také uvedena „ideovost“ zájmové umělecké činnosti pracovníků. Nebylo však už bohužel naznačeno, co se touto ideovostí míní a jak ji zjišťovat a hodnotit. Za této situace nemohl požadavek „ideovosti“ pochopitelně v plánu sehrát roli

ukazatele (ve smyslu, který jsme pro tento termín zavedli), ale stal se jen rámcovou a velmi neurčitě interpretovatelnou programovou položkou, která bez další konkretizace mohla plnit jen omezenou sociotechnickou funkci.

Sociální ukazatele se tedy mohou stát:

a) prostředkem popisu řízeného systému před sestavením sociálního plánu — a plnit tak funkci převážně analytickou;⁹

b) jazykem, v němž jsou formulovány cíle plánu — a plnit tak funkci normativní (popřípadě být výrazovým prostředkem prognózy řízeného systému — a plnit tedy funkci prognostickou);

c) nástrojem rozboru řízeného systému po realizaci plánu či jeho části — a plnit tak funkci hodnotící.¹⁰

Pokud bude v průběhu přípravy a realizace sociálního plánu používáno ukazatelů postupně v různých funkcích — například nejprve k výchozímu popisu systému, potom k prognóze jeho vývoje, pak k formulaci cílů plánu a nakonec k ověření výsledného stavu — bude samozřejmým požadavkem, aby ve všech těchto funkcích vystupoval vždy jeden a týž základní soubor ukazatelů. Na dodržení tohoto *principu kontinuity ukazatelů* totiž závisí jejich srovnatelnost, a tedy i možnost hodnotit sociální plán co do efektivnosti.

Náš zájem o ukazatele by neměl zastřít skutečnost, že sociální plán — zejména ve své programové části — bude používat i jiných výrazových prostředků než jen ukazatelů. Záměry sociálního rozvoje totiž obvykle nelze vyjádřit jazykem empirických údajů beze zbytku. Proto plán vyjadřuje své cíle nejen formou ukazatelů, ale zejména v době, kdy ještě nejsou rozpracovány, také prostřednictvím rámcových programových úvah obsažených zpravidla v jeho úvodu. Ty mají pochopitelně značný význam, protože vysvětlují smysl a celkovou orientaci plánu, jeho vazbu na širší úkoly stranické a státní politiky a pomáhají tak správně jednotlivé ukazatele interpretovat a spojit.¹¹

⁹ V této své funkci se sociální ukazatele mohou opírat především o výsledky sekundární analýzy, a to jednak analýzy předchozího sociálního plánu, nebo již provedených sociologických výzkumů či existujících systematických administrativních údajů (výkazy, statistiky, osobní evidence, jednotná evidence pracujících apod.). Pokud kvalita a kvantita informací z těchto již existujících zdrojů nestačuje, provádí se samostatný sociální výzkum.

¹⁰ V této roli se budou ukazatele opírat jednak o průběžná kontrolní šetření plnění sociálního plánu, jednak o systematické sociální průzkumy řízeného systému na konci plánované periody. Vy-

sledky těchto šetření mají samozřejmě zpětnovazební funkce a vedou ke korekcím a aktualizacím plánu.

¹¹ Sociální plán, kde veškeré cíle budou dobře zdůvodněným způsobem rozepsány do soustavy sledovatelných ukazatelů, je ideálním řešením, o němž bychom měli samozřejmě vždy usilovat. Praxe, a to zejména v období prvních pokusů o plánování sociálního rozvoje, však zřejmě nebude vždy s touto požadavkou plně vyhovět. Podle toho, jak analyticky se podaří rámcové cíle plánu rozpracovat a jak dokonale budou jednotlivé kroky jejich

Ne každý ukazatel nebo soustava ukazatelů jsou ovšem z hlediska technických potřeb sociálního plánování stejně vhodné. Jejich operativní funkce totiž vyžaduje, aby měly určité „praktické“ vlastnosti kvalifikující je pro praktické použití v konkrétní plánovací činnosti.

Potřebujeme, jak jsme již uvedli, nejen ukazatele zjišťovatelné poměrně snadno, ale navíc ukazatele snadno zjišťovatelné i v rámci daných organizačních možností. Musíme počítat s tím, že hodnoty ukazatelů bude nutno v průběhu plánovacího období zjišťovat opakovaně — i u sociálních plánů počítáme s principem průběžné kontroly — a že toto zjišťování nesmí pro plánující instituci znamenat neúměrné administrativní zatížení.¹² Ze stejných důvodů by ukazatele měly být i *rychle a snadno zpracovatelné* a jejich počet by neměl být nadměrně veliký. Příliš rozsáhlé soustavy ukazatelů vedou k informačnímu přehlcení řídicích míst, nejsou využívány a koneckonců se stávají jen nákladným přepychem. Z možných ukazatelů sociálních procesů jsou užitečné jen ty, které jsou schopny stát se nositeli informací používaných při řízení a které mají pro řídicí praxi reálný význam. Pravidlem efektivního řízení je nevytvářet a nepoužívat ukazatele zbytečně. Právě projektování nesmyslně rozsáhlých a navíc často nepřehledných a neuspořádaných sítí ukazatelů bývá příznačnou dětskou nemocí některých z našich prvních pokusů o plány sociálního

rozvoje podniků. Ve skutečnosti nejde totiž ani tak o počet sledovaných ukazatelů, jako mnohem spíše o jejich výběr a vzájemné skloubení.

O požadavku *standardizace ukazatelů* jsme se už zmínili. Je předpokladem jejich srovnatelnosti v čase i prostoru, a tedy i jejich využitelnosti při určování efektivnosti řídicích kroků. Každý ukazatel musí mít přesnou standardní definici, to znamená, že musí být určeny tyto momenty:

a) Jeho *výchozí započitatelné položky* — přesné vymezení vstupu ukazatele. To je důležité zejména u syntetických ukazatelů (jakým by mohl být například ukazatel životní úrovně), které jsou samy kombinací řady ukazatelů elementárních.

b) *Časové období*, které postihuje — například období, za něž se určuje průměrná mzda, objem fluktuace nebo sociální participace. Patří zřejmě k specifice sociálních ukazatelů, že se určují za relativně dlouhé období, delší než ukazatele hospodářské, a to proto, že stavy sociálního systému se mění pomaleji než ekonomické zdroje.

c) *Úsek sociální reality*, kterou postihuje.

d) Pokud je ukazatel kvantitativní, musí být určeny také *měrné jednotky*, jimiž je vyjádřen (o tom, zda ukazatel musí a může být kvantitativní, viz dále).

e) *Metodika výpočtu ukazatele*.¹³

postupného rozpisu argumentovány, můžeme vytvořit zhruba 4 různé situace:

1. Nejskromnějším řešením je situace, kdy cíl plánu je vyjádřen jen rámcovým a blíže neurčeným požadavkem dosažení určitého nového a široce formulovaného stavu řízeného systému — např. dosažení socialistické kvality životního způsobu.

2. V druhém případě již dochází k jisté specifikaci rámcového cíle, a to zpravidla jeho rozkladem na jednotlivé komponenty, subkomponenty apod., které samy sice ještě operacionální povahu nemají, znamenají však značné zpřesnění výchozího záměru a mohou se stát východiskem pro hledání ukazatelů. Např. rámcový cíl týkající se socialistického životního způsobu bude rozpracován do dílčích složek níže uvedeným způsobem.

3. Ve třetím — ideálním — případě přecházíme od jednotlivých složek (na základě jejich systematického rozboru) k ukazatelům; je to situace, kterou máme na mysli v celé naší stati. Cíle plánu jsou pak vyjádřeny jako požadované změny hodnot určitých ukazatelů za vymezený časový úsek (očekáváme tedy např., že spotřeba alkoholických nápojů klesne o jisté procento nebo že se o určitou hodnotu zvýší průměrný počet dětí v rodině).

4. Čtvrtý případ představuje improvizaci: i zde přecházíme od rámcového cíle, popřípadě od jeho bližší specifikace, k ukazatelům, avšak tentokrát nikoli na základě systematického rozboru, ale jen intuitivně — pokoušíme se tedy např. navrhnout soubor ukazatelů socialistického životního způsobu,

aniž bychom předtím tento pojem podrobně rozebrali. I když je toto řešení v praxi časté, je to řešení vytvořené nouzově; konkrétnost plánu není dostatečně podložena a ukazatele se snadno mohou stát samoúčelnými.

Ve všech případech — kromě třetího — jde o situaci, kdy složitost cílů sociálního plánu a nedostatek zkušeností s jejich rozpracováním zatím brání provést jejich důsledný a zdůvodněný rozpis až na úroveň ukazatelů; v prvním a druhém případě se na tuto situaci reaguje tak, že proces analýzy se na nižších stupních dočasně zastaví, kdežto v případě posledním se problematické fáze prostě intuitivně přeskočí.

¹² Je ovšem třeba počítat s tím, že sledování sociálních ukazatelů bude pro plánující instituci vždy nevyhnutelně znamenat určité dodatečné pracovní a finanční zatížení. Pořízení každé, a tedy i sociální informace je spojeno s jistými náklady; tak např. faktury za rozsáhlejší sociální průzkumy, pokud se dnes u nás provádějí na zakázku profesionálními organizacemi, obsahují běžně pětimístná až šestimístná čísla. I když výlohy na sociální analýzu dostatečně klesnou její standardizací a začleněním do organizační struktury a pracovních postupů plánující instituce, nelze očekávat, že by bylo možné obstarat informační bázi sociálního plánování zcela zdarma. Proto využití sociálních ukazatelů (ve smyslu této stati) je možno uvažovat jen tam, kde budou k dispozici i nutné prostředky.

¹³ Viz [2 : 535], pokud jde o ukazatele hospodářské.

K problematice vytváření sociálních ukazatelů

Problémy, o nichž jsme zatím hovořili, nejsou pro plánování sociálního rozvoje, a tedy ani pro sociální ukazatele, nijak specifické. Byly již většinou rozebrány a utříděny v souvislosti s vypracováním metodiky národohospodářského plánu a ekonomům se proto budou pravděpodobně zdát banální.¹⁴ Přesto však má svůj význam se k nim v souvislosti s plánováním sociálního rozvoje znovu vracet, protože při formování nové instituce, jakou u nás dnes sociální plánování představuje, nemusí být vždy na první pohled patrné, co je pro ni platné ze zkušeností institucí již zavedených. Obraťme však nyní pozornost k jinému metodologickému aspektu sociálních ukazatelů, v němž se jejich specifika projevuje mnohem výrazněji.

Ukazatele, jak jsme je úvodem obecně vymezili, jsou informacemi, které na empirické (tj. sledovatelné) úrovni indikují určité podstatné, obecné a zpravidla také méně viditelné, hůře sledovatelné nebo bezprostředně přímo nesledovatelné vlastnosti, resp. stavy řízených systémů. Uvažujeme nyní v krátkosti o tom, co plyne ze skutečnosti, že realita, o níž ukazatele vypovídají, je v našem případě *realitou sociální*.

V oblasti sociálního plánování platí více než jinde — a také více než v oblasti plánování národohospodářského — skutečnost, že cílové záměry jsou vyjadřovány v *rámcových*, obecných *kategoriích*, které je třeba specifikovat, a že právě zde operacionalizace přináší značné problémy. V plánech a programech se zhusta užívá sociologických nebo kvazisociologických pojmů, jako jsou „životní úroveň“, „sociálně kulturní úroveň“, „rozvoj osobnosti“, „sociální aktivita“, „účast na řízení“, „životní způsob“, „životní prostředí“ apod., pro něž je zpravidla příznačný značný stupeň abstrakce, které mají samy často ještě složitou *vnitřní strukturu*, *nebývají jednoznačně definovány a nemají standardní empirické referenty*. Přejít od těchto pojmů k ukazatelům je tedy náročným

a do jisté míry i tvůrčím úkolem, jehož úspěšné řešení patří k základním metodickým předpokladům rozpracování sociálního plánu.

Pokusíme se naznačit složitost a obtíž tohoto procesu na aktuální kategorii socialistického *životního způsobu*, která dnes u nás v úvahách o cílech sociálního i ekonomického plánování stále častěji figuruje jako kategorie cílová. Životní způsob je především *terminem teoretickým*, a tedy produktem vysokého stupně abstrakce; jeho význam, i když je v probíhajících diskusích postupně zpřesňován, je dosud vágní a bylo by zřejmě předčasné pokoušet se o obecně přijatelnou definici. Pojem životního způsobu má zřejmě členitou a hierarchickou vnitřní strukturu a spojuje v sobě tak různorodé jevy, jako jsou životní úroveň, kvalita vztahů mezi lidmi, jejich hodnotová orientace apod. Proces operacionalizace této komplexní kategorie musí začít v pojmové úrovni, a to za dané situace jejím *rozkladem na dílčí složky* — komponenty. Můžeme například dojít k závěru, že komponenty životního způsobu nějaké sociální skupiny budou: 1. určitá konfigurace zdrojů, jimiž tato skupina disponuje (tato komponenta zase bude zahrnovat celou řadu subkomponent, jako jsou příjmy, kvalita životního prostředí atd.); 2. určitý soubor činností vykonávaných příslušníky této skupiny, členěný opět na subkomponenty podle toho, o jaké činnosti jde; 3. určitá soustava společenských vztahů jak mezi členy skupiny, tak mezi skupinou a jejím okolím (rovněž dále členěných); 4. určitá konfigurace potřeb a dalších motivací příslušníků dané skupiny.

Kategorie životního způsobu se tedy touto analýzou rozpadne do značného počtu alespoň částečně uspořádaných komponent a subkomponent, pro jejichž stavy a vlastnosti již bude ve většině případů možné hledat indikátory.

Další fází procesu operacionalizace pojmu životní způsob bude *hledání empirických referentů* — ukazatelů pro jednotlivé jeho subkomponenty — například pro

¹⁴ Srov. např. Kašpar, J. — Jilek, J. — Matějka, M. — Roubíček, V.: *Ekonomická statistika*. Praha, 1969, SNTL, s. 13. „Číslova informací o určitém ekonomickém jevu označujeme podle dnešní terminologie statistiky I plánu názvem ukazatel. Soustava takto vymezených ekonomických informací vytváří tedy — řečeno jinými slovy — soustavu ukazatelů

Otázky této soustavy adekvátních číselných informací (soustavy adekvátních ukazatelů) jsou předmětem výkladu ekonomické statistiky. Patří sem otázky konstrukce soustavy jako celku i jejích jednotlivých prvků (ukazatelů), zkoumání jejich vlastností a otázky jejich zpracování (sem se zahrnuje i problematika jejich správné interpretace).“

zdraví skupiny, kvalitu životního prostředí apod. Hledat ukazatele (indikátory) znamená vyhledávat k indikovaným dílčím složkám výchozího pojmu empiricky sledovatelné jevy, které by k nim měly určitý dobře známý a prozkoumaný věcný vztah a současně byly lépe sledovatelné než tyto složky (neuvažujeme zde o případu tzv. definičních ukazatelů, kdy sledovaný jev je svými ukazateli přímo vymezen). Pro každou subkomponentu životního způsobu budeme přitom zpravidla hledat několik ukazatelů, abychom vystihli různé její rozměry, a současně budeme některé ukazatele záměrně zdvojit, abychom si zajistili, že určité, z hlediska plánovaných cílů klíčové jevy budou na empirické hladině zcela bezpečně zachyceny; jde o princip *plurality ukazatelů*.

A tak se postupně od výchozího komplexního jevu životního způsobu přes jeho komponenty, subkomponenty a jejich rozměry (a přes určení vztahů mezi nimi) dostáváme až k obšírnému souboru analytických ukazatelů, které jej mohou na empirické rovině indikovat.

Takto získaná baterie *primárních ukazatelů* však zpravidla nebude bez další úpravy vhodná, a to ani pro poznání, ani pro řízení; bude příliš rozsáhlá, příliš neuspořádaná a rozdrobená a neposkytne orientaci o struktuře sledovaného jevu. Na proces tvorby ukazatelů proto musí navázat proces jejich *selekce a struktura*ce. Bude probíhat tak, že za prvé budeme eliminovat ukazatele nefunkčně duplicitní, formálně nevhodné a nepodstatné. Za druhé se pokusíme primární soubor ukazatelů *hierarchizovat* a zobrazit tak na empirické úrovni jak vnitřní strukturu sledovaného jevu, tak i fázovost v dosahování vytčených cílů, a tedy i vzájemnou návaznost cílů a prostředků. Za třetí se můžeme pokusit o *syntetizaci*, tj. o spojení jednotlivých analytických ukazatelů do menšího počtu ukazatelů syntetických. Například pokud jde o bydlení, mohli bychom se pokusit o konstrukci jediné syntetické charakteristiky „kvality bydlení“, do níž by vstupovaly všechny dílčí ukazatele, které jsme pro kvalitu bydlení předtím zvolili.

Pro celou proceduru selekce a syntetizace ukazatelů je charakteristické neustálé hledání *kompromisů* mezi zájmem o co nejdokonalejší, a tedy i co nejpodrobnější operacionalizaci výchozího pojmu a protichůdným zájmem o přehlednost a praktickou aplikabilitu sítě ukazatelů.

Z logiky procesu, který jsme zde ve zkratce naznačili, plyne několik závěrů:

1. Každé snažení o vytvoření soustavy sociálních ukazatelů musí předcházet *marxistický teoretický rozbor* jevu, který má být ukazateli indikován, a procesu, který povede k realizaci plánovaných cílů (jinými slovy: soustava ukazatelů, má-li v řízení plnit poznávací a heuristické funkce, musí vycházet jak z modelu řízeného systému, tak z modelu sociotechnických zásahů, jimiž chceme tento systém ovlivnit).

Tvorba sociálních ukazatelů je tedy hned na prvním kroku vázána na teoretická, a tedy i ideologická východiska a zdaleka není jen technickou záležitostí; do jisté míry je sama přímo *částí teoretické práce*. Podle toho, z jakého ideologického zázemí se při modelování řízeného systému vychází, budou různě voleny i jeho klíčové body a charakteristiky a různými cestami se proto také bude ubírat konstrukce sociálních ukazatelů.¹⁵ I pokud se k tvorbě sociálních ukazatelů v praktických situacích přece jen někdy přistupuje pouze jako k rutinní technické záležitosti a ukazatele se vybírají intuitivně podle toho, „co by se hodilo“, co je k dispozici nebo co je po technické stránce nejméně náročné, de facto to vždy určitý teoretický model implikuje; v tomto případě však model spontánní, neuvědomělý, a proto v dalším jen těžko využitelný.

2. Tím, že určitý komplexní pojem, jako byl v našem případě životní způsob, rozkládáme pro potřeby operacionalizace zpravidla na komponenty, provádíme vlastně jeho pracovní vymezení. Tvorba ukazatelů tedy předpokládá nebo sama přináší alespoň provizorní *specifikaci operacionalizovaných pojmů*. Pokud jde o „komponentový“ přístup, mělo by však být současně zřejmé, že je specifikací, jež

¹⁵ Je nasnadě, že např. při charakterizaci jednoho a téhož sociálního celku zvýrazní marxistický přístup jeho jiné aspekty než – řekněme – přístup funkcionalistický a že se podle toho budou lišit i odpovídající sítě ukazatelů. Zatímco funkcionalista

bude hledat statické ukazatele sociálního ekvilibria, vyrovnání rozporů a integrace, marxistický přístup bude orientován na ukazatele třídního složení, sociálních rozdlů, rozporů a protikladů a na ukazatele společenské dynamiky, která z nich plyne.

je spojena se značnou redukcí, protože celek je vždy jinou kvalitou než souhrn jeho částí. Tuto skutečnost ostatně pocítujeme u kategorie životního způsobu, jejíž obsah je rozkladem na komponenty jistě v určitém směru ochuzován. Komponentový přístup bývá tedy při operacionalizaci komplexních pojmů obvykle určitým východiskem z nouze — a to v situacích, kdy operacionalizované pojmy nejsou ještě teoreticky v dostatečné míře osvětleny a kdy se tedy jejich segmentace vlastně stává prvním stupněm analýzy.

3. Z hlediska sociálního plánování je důležité zaměřovat se především na vytváření soustav uspořádaných, hierarchizovaných a vzájemně propojených sociálních ukazatelů a nezůstávat jen u jejich mechanických agregací. *Soustavy ukazatelů* jsou ve srovnání s jejich agregacemi nástrojem mnohem hodnotnějším, a to jak pro poznání, tak pro řízení. Od soustavy ukazatelů očekáváme, že vnese mezi používané informační položky řád, odliší podstatné od vedlejšího, zachytí hierarchii cílů a podcílů a ukáže, které položky jsou záměrně redundantní. Soustava ukazatelů umožňuje zachycovat souvislosti a interpretovat jednotlivé jevy ve vazbě na jejich okolí. Jestliže, jak jsme se už zmínili, platí pro jednotlivé, samy o sobě vzaté ukazatele, že jsou indikativně mnohofunkční a že bez ohledu na kontext užití o nich nelze říci, zda jsou ukazateli ekonomickými nebo sociálními, pak o soustavách ukazatelů to již konstatovat nemůžeme; právě soustava ukazatelů je totiž oním kontextem, který určuje kvalitu ukazatelů ji tvořících. *Sociální povaha ukazatelů je určována tedy především povahou sítí, v nichž jsou začleněny.*

4. Operacionalizovaný jev, a tedy ani cílový stav řízeného systému není ve většině případů zcela totožný se souhrnem hodnot ukazatelů, kterých bylo k jeho vyjádření použito. Není s ním totožný proto, že výsledná soustava ukazatelů je produktem mnohonásobné redukce tohoto jevu na pojmové i empirické úrovni. Je proto třeba vzít na vědomí, že rámcové cíle sociálního plánu, jako je například zvyšování sociálně kulturní úrovně pracujících nebo jejich životní úrovně, nebudou ani tou nejpromyšlenější soustavou sociálních

ukazatelů vyjádřeny v celé své obsahové bohatosti beze zbytku a že je tedy třeba připustit možnost určitého *rozdílu mezi cíli, o jejichž realizaci v sociálním plánu jde, a ukazateli, které je vyjadřují.*

Z téhož důvodu (a mimoto i z důvodů čistě technických) nemůže být *žádná soustava ukazatelů zcela vyčerpávající*; takový požadavek je nereálný. I po vytvoření velmi podrobné soustavy ukazatelů bude vždy možné cíle sociálního plánu dále specifikovat pomocí ukazatelů ještě podrobnějších; jde však o to, že tento proces pokračující specifikace se nakonec musí někde zastavit, a to především z praktických důvodů. Uvedli jsme již, že od určitého rozsahu jsou sítě ukazatelů nefunkční a že produkují nadbytek informací a řízení posléze ztěžují.

Mezi ukazateli a indikovanými jevy bude velmi často existovat jen *pravděpodobnostní vazba*, tj. splnění určitého ukazatele vypovídá o existenci indikovaného jevu jen s jistou pravděpodobností. Markantní je tato situace ve sféře vědomí: například skutečnost, že většina pracovníků podniku vyjádřila v dotazníku spokojenost s pracovními podmínkami — a takového ukazatele může sociální plán skutečně užít — ještě nemusí nutně znamenat, že tito pracovníci s pracovními podmínkami skutečně spokojeni jsou, a tím méně, že tyto podmínky odpovídají normě. Právě pravděpodobnostní povaha ukazatelů je jedním z důvodů pro jejich záměrné zmnožování, a tedy argumentem pro princip plurality.

5. Stejně cílové stavy řízených systémů můžeme často alternativně vyjadřovat různými ukazateli, resp. různými jejich sítěmi a tím i modifikovat způsob jejich specifikace. Jakmile však určitou soustavu ukazatelů fixujeme, určujeme tím i rámec, v němž bude řízený systém empiricky sledován, a definujeme tak *poznávací horizont* plánu; současně, negativně vzato, však tím určujeme i oblast, kde důsledky plánu sledovány nebudou. Vymezení poznávacího horizontu plánu je velmi důležité zejména pro *sledování efektivnosti* plánování; musíme totiž počítat s tím, že rozptyl účinku plánovaných opatření v čase, v prostoru a v sociální struktuře bude značný, že kromě účinků zamýšlených a anticipovaných bude mít realizace plánu vždy také

účinky nepředpokládané a z našeho hlediska negativní a že část účinků plánu zůstane pravděpodobně vždy mimo naši oblast sledování. Za těchto okolností je pro hodnocení efektivnosti plánu důležité, aby použitá soustava ukazatelů byla s to zachytit alespoň ty nepředpokládané a nežádoucí účinky, které mají zásadní význam.

Do soustav sociálních ukazatelů budeme proto vždy podle možnosti zahrnovat i *ukazatele schopné signalizovat nežádoucí pohyb řízeného systému* a popřípadě ukazatele, jež jsou již samy o sobě s to vyjadřovat bilanci kladných a záporných efektů plánu.

Pokud jde o „životnost“ sociálních ukazatelů, je přirozeně omezená. Stejně jako společenské jevy jsou historicky podmíněny i jejich ukazatele; v souladu s vývojem sociální reality, jejího poznání a s proměnami cílů a metod sociálního řízení se proto musí přizpůsobovat i používaný poznávací aparát. Žádná soustava sociálních ukazatelů tedy nemůže být platná trvale. A protože je třeba počítat s tím, že ukazatele mají — jako většina nástrojů — tendenci přežívat období své zdůvodněné existence a *petrifikovat tak poznávací strukturu*, jež mezitím už přestává být adekvátní, musíme být neustále připraveni položit si otázku, zda používané soustavy ukazatelů ještě vyhovují, a podle potřeby je také revidovat.

K otázce formy sociálních ukazatelů

Problematika forem a metodiky konstrukce sociálních ukazatelů představuje obšírnou a technicky jistě velmi významnou kapitolu; jde však o otázky, které je stěžejné možno diskutovat obecně. bez přihlídnutí ke konkrétnímu materiálu (jiná je například jistě problematika ukazatelů kvality bydlení a ukazatelů sociální participace). V dalším se proto omezíme jen na několik poznámek. Především je snad třeba říci, že jednoduché *frekvenční údaje*, jako jsou počet kvalifikovaných dělníků v podniku,

počet pracovních úrazů nebo brigád socialistické práce, jsou jen tou nejprimitivnější, i když zřejmě nejpraktičtější formální variantou ukazatelů.¹⁶ Mnoho aspektů řízených systémů můžeme lépe vystihnout i formálně náročnějšími charakteristikami: půjde-li o jev, který má povahu statistického rozložení — například o mzdovou diferenciaci v podniku — máme kromě frekvenčních údajů k dispozici i celou škálu charakteristik, jako jsou různé střední hodnoty nebo charakteristiky rozptýlení. Soudíme, že například takové ukazatele, jako jsou relace mezi nejvyšší a nejnižší mzdou v organizaci nebo rozptyl mzdového rozložení, umožňují velmi zajímavé interpretace.

Mnoho možností je zejména obsaženo v užívání nejrůznějších *poměrových ukazatelů* strukturních i dynamických.¹⁷ Zvláště *dynamické ukazatele* je třeba využívat mnohem více, než tomu bylo při dosavadních pokusech o sociální plány; jde například o ukazatele, které mají formu časových indexů, přírůstkových poměrů apod. Cílem sociálního plánu totiž nemusí být jen dosažení určité strukturální změny (například určitého zvýšení mezd kvalifikovaných pracovníků), ale stejně dobře i dosažení určité dynamiky mzdového vývoje (například stálého nebo jinak specifikovaného růstu mezd).

Jak jsme se již zmínili, ještě jiným projevem „primitivismu“ v oblasti formální konstrukce sociálních ukazatelů bývá jejich *redukce na primární analytické informace* bezprostředně operacionalizující pouze dílčí komponenty a aspekty cílového stavu. K jeho překonání může vést užití syntetických ukazatelů — v sociologickém smyslu *indexů*, které kumulují dílčí poznatky o složitých jevech do jediné globální informace. Problémy spojené s konstrukcí syntetických ukazatelů sociálních jevů jsou značné, přesto však stojí za to pokusit se o jejich řešení.¹⁸ Klasickou oblastí takových pokusů je, pokud víme, například měření životní úrovně. Syntetické indexy je však možno hledat i pro

¹⁶ I u frekvenčních ukazatelů však budeme zpravidla očekávat alespoň jejich normalizaci, aby se mohly stát východiskem srovnání.

¹⁷ Např. v oblasti vzdělávání může jít o poměr počtu přijatých a odmítnutých zájemců o studium; v podniku zase o poměr počtu technicko-hospodářských pracovníků splňujících kvalifikační předpoklady k počtu, který tyto předpoklady nesplňuje.

¹⁸ Některé z těchto problémů jsme naznačili již

výše na příkladu s operacionalizací životního způsobu. K dalším, spojeným s vlastním procesem syntetizace, patří otázka určení vah jednotlivých vstupních složek syntetického ukazatele, otázka vzájemné zastupitelnosti těchto složek a z toho plynoucích možností redukce jejich počtu, a zejména pak otázka způsobu, kterým jednotlivé složky budou kombinovány.

takové jevy, jako jsou kvalita životního prostředí, úroveň sociální participace, sídelní stabilita populace územního celku apod. V syntetických ukazatelích se *reprodukuje vnitřní struktura sledovaného jevu* a zejména v tom také spočívá jejich hodnota.

Ideální — a pro některé účely jediné přijatelnou formou sociálních ukazatelů — je *forma kvantitativní*,¹⁹ přesně řečeno, forma kardinálního znaku. Ukazatele tohoto typu jsou běžně po ruce v ekonomii, resp. v národohospodářském plánování, kde je k dispozici univerzální měřicí jednotka — totiž jednotka peněžní. Konstrukce kardinálních znaků však, jak známo, působí problémy, pokud jde o takové společenské jevy, jako jsou vztahy mezi lidmi nebo společenské vědomí. Ani zde však není nutné skládat ruce v klín a odbýt celou záležitost povrchním konstatováním, že společenské jevy — a tedy i jejich ukazatele — jsou „převážně kvalitativní“ a „neměřitelné“.

Nesoudíme, že pro sociální ukazatele je trvale — a programově — charakteristická jejich kvalitativní povaha, neměřitelnost a nečíslnost a že úsilí o kvantifikaci a formalizaci sociálních ukazatelů je předmět odsouzeno k nezdaru. Přesněji by bylo snad říci, že pro mnohé aspekty sociální reality zatím neumíme jiné než kvalitativní ukazatele konstruovat. Tato situace je však do určité míry *dočasná*, je vázána na současné metodologické možnosti a je třeba ji překonávat.

Za prvé i *kvalitativní ukazatele*, jako například nestupňovatelné dichotomické informace typu „v podniku je — není provoz neplnící plán“ nebo „město má — nemá vyhovující kulturní dům“ mají určitou vypovídací hodnotu a jsou proto v sociálním plánu dobře použitelné. Za druhé je účelné si uvědomit, že mezi čistě kvalitativními ukazateli uvedeného typu a ide-

álními ukazateli kardinálními, jako je například průměrná mzda, stojí ještě některé jiné formální typy — ukazatele pořadové a intervalové, které sice neposkytují všechny formální možnosti kardinálních ukazatelů, ve srovnání s ukazateli kvalitativními však umožňují mnohem více početních operací a mohou přitom být i přijatelným kompromisem. Za třetí máme při vytváření sociálních ukazatelů vždy možnost hledat a vystihovat i dosud neregistrované kvantitativní aspekty sledovaných jevů, a tedy je *kvantifikovat*. Sociologické a sociálně psychologické škálovací techniky znají mnoho cest, jak si poradit s kvantifikací jevu vědomí, sociometrie může někdy zase být vhodnou metodou při kvantifikaci mezilidských vztahů apod. Dilema, zda sociální jevy jsou kvantitativní, nebo kvalitativní a zda jsou takové i jejich ukazatele, je tedy falešné; jde spíše o to, zda umíme rozeznat a vyjádřit jak kvalitativní, tak i kvantitativní stránky sociální reality a postihnout jejich dialektickou souvislost. To je do značné míry věcí hloubky poznání a metodologických možností.

Naším metodologickým cílem tedy bude kombinovat kvalitativní ukazatele s kvantitativními a vyjadřovat tak *dialektiku kvalitativních a kvantitativních stránek jevů*. Programově se však budeme snažit rozšiřovat především oblast ukazatelů kvantitativních — pro jejich mimořádný praktický i poznávací význam.²⁰

Je třeba se zde ještě alespoň stručně zmínit o jednom formálním aspektu sociálních ukazatelů. Většina dosud v praxi používaných ukazatelů je *individualistické agregátové povahy* — to znamená, že vypovídá sice o podniku nebo jiném sociálním útvaru jako celku, je však odvozena z informací získaných o jednotlivcích. K tomuto typu patří například ukazatel počtu kvalifikovaných pracovníků, počtu pracovníků spokojených s pracovními podmínkami, ale ta-

¹⁹ V. G. Vinogradov a S. I. Gončaruk v této souvislosti píší: „Podstatný význam pro zvýšení přesnosti a úplnosti předvídání ve společnosti mají kvantitativní metody. Jejich pronikání do společenských věd otevírá možnosti získat v řadě případů závěry ze zákonů týkajících se poměrně odlišných jevů ... jedním ze základních úkolů kvantitativních metod předvídání ve společnosti je odhalení konstant, které charakterizují sociální procesy. Je známo, že ve všechny sociální ukazatele jsou stejné citlivé ke změně v čase. Existuje řada parametrů, které jsou hluboce spjaté s procesy podmiňujícími stálost sociálního systému. Zjišťováním těchto konstant při využívání kvantitativních metod můžeme

formulovat i určité koeficienty, které by vyjadřovaly invariantnost vztahu mezi kvantitativními stránkami sociálního procesu.“ [10 : 165—166.]

²⁰ Blíže se těmito otázkami zabývala nedávná diskuse o měření na stránkách Sociologického časopisu, na kterou odkazujeme a v níž byl mimo jiné vysloven názor, že kromě tradiční sféry kvantitativního měření je v sociologii rozvíjena i sféra měření kvalitativních, že měření nemusí vždy mít jen číselnou formu. Problém je tedy komplikovaný, a to je třeba také v souvislosti s posuzováním možných forem sociálních ukazatelů respektovat. Viz Sociologický časopis č. 5/1971, č. 6/1971, č. 1/1972, č. 4/1972, č. 5/1972 a č. 5/1973.

ké možný ukazatel poměru nejvyšší a nejnižší mzdy nebo mzdy průměrné. Kromě těchto agregátních ukazatelů přichází v úvahu také užití *ukazatelů globálních* (tj. neagregovaných — vlastních úrovni sledovaného systému), jako jsou například povaha sociálního klimatu v podniku nebo růst výdajů na sociální činnosti podniku, či *ukazatelů kontextových* (tj. odvozených z charakteristik prostředí, v němž se sledovaný systém nachází), jimiž by mohly být charakteristiky odvětví či komunity, kde podnik působí.

Sociální plán může převzít mnoho užitečných ukazatelů nebo metod jejich tvorby z takových disciplín, jako jsou ekonomie, demografie, psychologie či sociální psychologie. Jde jen o to, aby tyto — často v jiném kontextu vypracované postupy a ukazatele — byly prakticky použitelné i v sociálně plánovací praxi.

Zdroje informací pro sociální ukazatele

Informační zdroje, o něž by se mohla tvorba sociálních ukazatelů pro potřeby plánování sociálního rozvoje opírat, by měly vyhovovat určitým obsahovým, formálním a organizačním požadavkům:

Měly by především poskytovat údaje o těch systémech a o těch jejich stavech, které sociální plán hodlá regulovat, a být tedy pro plán *obsahově relevantní*.

S tím úzce souvisí i další požadavek, aby totiž informační zdroje poskytovaly údaje v takovém členění, které odpovídá členění plánu — a byly tedy pro něj *strukturálně relevantní*. Jestliže plán sociálního rozvoje podniku například specifikuje své záměry podle jednotlivých provozů, musí být takto členěny i příslušná evidence, statistika nebo výsledky konkrétního sociálního výzkumu.

Dalšími požadavky jsou *stabilita* informačních zdrojů a jejich potřebná *periodicita*. Plánování sociálního rozvoje se v budoucnosti bezpochyby stane standardizovanou činností, která bude mít své lhůty a termíny (pravděpodobně delší než časové rozměry plánování hospodářského) a v souladu s nimi bude také potřebovat informace. Pro plán budou proto použitelné jen ty informační zdroje, jejichž periodicita bude odpovídat periodicitě plánování a které si také po delší dobu zachovají obsahovou i formální *kontinuitu*.

Zdroje informací pro konstrukci sociálních ukazatelů musí konečně vyjadřovat data *v takové formě, která odpovídá způsobu formulace plánu*. Jestliže plán tedy například očekává, že soudržnost pracovních kolektivů se „zdvojnásobí“, pak i příslušný informační zdroj musí poskytovat data, která umožní vyjadřovat kohezi pracovních skupin jako kardinální proměnnou.

Uvedené podmínky obsahové, strukturní a formální relevance, stability a potřebné periodicity mohou zřejmě nejspíše splnit informační zdroje *institucionalizované* a *standardizované*, jako jsou statistika, osobní a kádrová evidence, výkaznictví, různé pasportizace a soupisy, komplexní rozborů, zprávy o činnosti apod.; právě o ně se také bude plánování sociálního rozvoje v první řadě opírat. Role, kterou bude konkrétní informační zdroj v plánu hrát, bude ovšem záviset na typu příslušného sociálního systému (plánování sociálního rozvoje v podnicích na jedné straně a v oblastech na straně druhé bude jistě vycházet ze značně odlišných informačních podkladů). Na tom, které stavy tohoto systému jsou předmětem plánování, a konečně také na časových rozměrech plánu.

Statistika je nepochybně tím nejdůležitějším z možných zdrojů informací pro tvorbu sociálních ukazatelů, zejména pokud jde o plánování sociálního rozvoje středně velkých a velkých sociálních systémů. Bude užitečnější spíše v kontextu plánování celků územních nežli celků odvětvových a její vlastní doménou budou informace „objektivní“ povahy, tj. údaje o fyzických charakteristikách sledovaných jednotek, o jejich vybavenosti, o demografických, ekonomických a sociálních faktorech atd. Ze standardně prováděných statistických zjišťování mají pro naše potřeby největší význam *dekádně* prováděná sčítání lidu, domů a bytů, dále cca po třech letech opakovaná výběrová šetření domácností (mikrocensy), průběžně aktualizovaná statistika životní úrovně domácností (rodinné účty), výkazy o obyvatelstvu, soudní statistika a statistika práce. Kromě toho jsou pro sociální plánování významné i statistiky tzv. „sociálních odvětví“, jako jsou zdravotnictví, školství, kultura, a statistiky některých dalších nevýrobních odvětví.

Bohatství dat, která statistika shromažďuje a která mají sociálně indikativní

schopnost, je značné. Současně je však v této oblasti také ještě mnoho otevřených možností a nedostatků; zmíníme se o těch, které považujeme z hlediska potřeb sociálního plánování za nejožehavější. V první řadě je naše statistika po obsahové stránce dosud převážně zaměřena k potřebám národohospodářského plánování a demografických rozborů a věnuje zatím *nedostatečnou pozornost řadě důležitých sociálních proměnných*: buď mnohé důležité informace vůbec nezjišťuje, nebo je zjišťuje nedostatečným způsobem, nebo je sice zjišťuje, neuzivá je však v dalším zpracování.

K obsahové neadekvátnosti statistiky pro potřeby sociálního plánování se řadí i *jistá neadekvátnost strukturální*: naše statistika zatím neposkytuje dostatek potřebných informací o některých sociálních útvech, které se pravděpodobně stanou východiskem sociálního plánování — máme na mysli například menší města a obce. Ke strukturálním omezením patří i skutečnost, že jednotlivé statistické systémy fungují odděleně a že je nelze na úrovni jednotek zjišťování propojit. V důsledku toho se pak musí zjišťování celé řady údajů v jednotlivých statistických systémech opakovat a ztrácí se pro tvorbu sítí sociálních ukazatelů tak důležitá možnost charakterizovat sledovanou jednotku komplexně. S tím souvisí skutečnost, že některá primární data se dosud uchovávala jen po relativně krátkou dobu a že i před skartací byla mnohdy uložena v nemobilní formě.

S *krátkou životností* primárních statistických údajů a s praktickou nemožností zpětně identifikovat sledované jednotky souvisí i poměrná *statičnost* naší současné sociální statistiky. Vývojové tendence se samozřejmě sledují, ale převážně metodou opakovaných průřezových šetření; informace o pohybu sledovaného jevu získáváme z řady diskrétních, časově odlišených rozložení, nemáme tedy informace o změnách, k nimž dochází na úrovni sledované jednotky (např. domácnosti nebo jednotlivce). Výjimkou v tomto směru je jen statistika životní úrovně domácností.

Většina těchto nedostatků, vlastních zatím v různé míře téměř všem národním statistickým službám, je našim statistickým orgánům dobře známá; připravují také — pokud jsme informováni — celou řadu opatření, jež by jim měla čelit.

Má-li se naše — a nejen naše — sociální statistika zdokonalit tak, aby lépe než dosud napomáhala při sociálním řízení a plánování, bylo by podle našeho názoru zapotřebí:

- věnovat při přípravě i při zpracování statistických šetření větší pozornost sociálním proměnným, zejména těm, které budou vystupovat v plánech sociálního rozvoje;
- přizpůsobit strukturu zjišťování i zpracování dat způsobu, jakým budou sociální plány členěny a termínovány;
- statistickou praxi podstatně zpružnit — tj. umožnit častější realizaci tematicky zaměřených sond, umožnit *periodické* opakování jednotlivých šetření a urychlit zpracování získaných dat;
- ve větší míře používat nepříliš rozsáhlých výběrových šetření, orientovaných popřípadě na speciální soubory;
- více se zaměřit na informace zachycující vývojovou dynamiku, a to i na úrovni jednotek zjišťování, a za tím účelem častěji pracovat s panelovými soubory, resp. vytvářet registry hlavních sledovaných prvků, jako jsou jednotlivci a domácnosti;
- uchovávat shromážděná primární data v mnohem větším rozsahu a po delší dobu než dosud, a to v snadno přístupné mobilní podobě: vytvářet z nich tedy perspektivně banky dat;
- umožnit propojení dat shromážděných různými statistickými systémy, a to již na úrovni jednotek zjišťování.

Samozřejmě, že statistika, a to ani statistika, která by vyhověla všem uvedeným požadavkům, nemůže zůstat jediným zdrojem informací pro tvorbu sociálních ukazatelů. Jak jsme již také výše uvedli, přichází — v závislosti na kontextu sociálního plánu — v úvahu ještě řada dalších zd.ojů. Zejména *výzkumy sociologického typu* budou nepostradatelným pramenem informací o sféře vědomí a o některých chováních, jež statistická metodika nepostihne (máme na mysli například *výchovu dětí v rodině, sociální participaci apod.*).

Využití sociologických výzkumů pro sociální plánování ovšem vede k řadě metodologických požadavků: výzkumy je třeba v celém jejich profilu *unifikovat* a *standardizovat*, je třeba je *zrychlit* a jejich vý-

sledky kumulovat. Sociologický výzkum by měl být do instituce sociálního plánování trvale zabudován — podobně jako je do činnosti organizací trvale zařazeno i zjišťování statistických dat různého druhu.²¹ A tak funkční potřeby sociálního plánování vedou k tomu, že se oba jeho hlavní informační zdroje, totiž sociální statistika a sociologický výzkum, do značné míry sblíží: sociální statistika se sociologizuje, kdežto sociologický výzkum nabývá některých rysů příznačných pro statistiku: institucionalizuje se, standardizuje a stává se do jisté míry rutinní činností.

Sociální plán musí obou těchto zdrojů (i zde blíže nediskutovaných dalších zdrojů) využívat vyváženě; je to v zájmu jeho komplexnosti. Jednostranná preference některého pramene informací by vedla i k obsahové nevyváženosti sociálního plánu.

Naše zběžné poznámky o metodologických aspektech tvorby a využívání sociálních ukazatelů samozřejmě nemohly tuto rozsáhlou a významnou problematiku vyčerpat. Jejich cílem bylo v rámci diskuse o možnostech a prvních zkušenostech plánování sociálního rozvoje upozornit na některé klíčové otázky tohoto tématu; každá z nich by si však zasloužila samostatnou pozornost. Doufáme proto, že diskuse o sociálních ukazatelích bude pokračovat; zejména však věříme, že od diskuse co nejdříve pokročíme i k praktickým řešením.

Literatura

- [1] Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 5, s. 545.
- [3] Foret, M.: *Sociální ukazatele (Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře)*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1, s. 71.
- [2] *Ekonomická encyklopedie*. Praha, Svoboda 1972.
- [4] Illner, M.: *Poznámka k pojetí měření v sociologii*. Sociologický časopis, 8, 1972, č. 5, s. 515.
- [5] *Metodika socialnogo planirovaniya kollektiva predpriyatija*. Permskij političeskij institut i Permskij telefonnyj zavod, Perm 1969.
- [6] *Metody upravlenija socialističeskim proizvodstvom*. Moskva, Ekonomika, 1971.

- [7] Nowak, S.: *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa, PWN, 1970.
- [8] Řehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 6, s. 638.
- [9] Toščenko, Z. T.: *Socialnoje planirovanije v sisteme naučnogo upravlenija obščestvom*. Moskva, Znaniye, 1967.
- [10] Vinogradov, V. G. — Gončaruk, S. I.: *Zakony obščestva i naučnoje predvidenije*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1972.

Резюме

Иллнер М.-Форет М.: Социальные показатели и измерение целей и эффектов социального плана

Серьезным орудием планирования социального развития являются социальные показатели, т. е. операциональные, оперативные и по возможности количественные данные, посредством которых характеризуются состояния управляемых социальных систем. Социальные показатели могут или становиться средством описания управляемой системы перед составлением социального плана и, таким образом, выполнять преимущественно аналитическую функцию, или быть языком, в котором сформулированы цели плана, и выполнять нормативную функцию, или стать орудием анализа управляемой системы после реализации плана и выполнять таким образом оценочную функцию. Социальные показатели не являются только отражением действительности на феноменальном уровне, но они обладают также способностью непрямої индикации.

Предложение социальных показателей всегда должно исходить из понятийной модели управляемой системы и опираться на тул марксистской теории: таким образом оно не является чисто техническим и оперативным делом. Дать предложение показателя для определенного планированного состояния социальной системы значит анализировать свойства, которые характеризуют это состояние, операционализировать их и затем из возможных индикаторов избрать те, которые в формальном и организационном отношении будут самими годными. Поэтому проблематика конструкции социальных показателей тесно связана с вопросами наблюдения, измерения и квантификации общественных явлений. Показатели должны отразить управляемую социальную систему в ее основных пунктах и одновременно они должны быть практически используемыми.

Основными источниками информации для социальных показателей являются социально-экономическая статистика и социологические исследования. Однако наша современная статистическая практика пока не приспособлена в достаточной мере требованиям планирования

²¹ Zde je třeba si znovu uvědomit, že praktická realizace plánů sociálního rozvoje s sebou nepochybně přinese kromě nových možností i vyšší nároky na práci a odpovědnost sociologů. Na důsledky této nové role sociologů by se mělo pamatovat již

při jejich přípravě. Jde nejen o strukturu přípravy sociologů, ale vůbec o zajištění této přípravy; jak známo, je u nás současná situace v tomto směru velmi neutěšená.

социального развития и поэтому заслужила бы ряд совершенствований. Сосиологические исследования, которые должны были бы приносить информации особенно об элементах сознания, об отношениях между людьми и о ряде других не подвергающихся статистическому выражению явлений, следовало бы в институтцию социального планирования органически включить и стандартизировать.

Summary

Illner M. - Foret M.: Social Indicators and Measuring the Goals and Effects of a Social Plan

Social indicators, i. e. operational, operative and if possible quantitative data, by means of which the states of controlled social systems are characterized, are an important instrument of the planning of social development. Social indicators can become either a means of describing the controlled system before setting up a social plan and thus fulfil mostly the *analytical* function, or they can be a language in which the goals of a plan are formulated and fulfil the *normative* function, or they can become an instrument of analysing the controlled system after the realization of a plan and thus fulfil the *evaluating* function. Social indicators are not only a reflection of social reality on phenomenal level, but they also possess the ability of indirect indication.

The proposal of social indicators has always to proceed from a conceptual model, of the controlled system and be based on a Marxist theoretical background; consequently, it is not a purely technical and operative matter. To propose indicators for a certain planned state of social system means to analyse the properties by which this state is characterized, to operationalize them and to select from possible indicators those that will be the most appropriate formally and organizationally. For this reason, the problems of constructing social indicators are closely linked to the problems of observing, measuring and quantifying social phenomena. The indicators must express the controlled social system in its key points and they must be practically applicable at the same time.

Socio-economic statistics and sociological investigations are the basic information sources of social indicators. However, the present statistical practice in Czechoslovakia has not yet been sufficiently adapted to the needs of planning social development and would therefore deserve much improvement. It would be necessary to incorporate organically into the institution of social planning and to standardize sociological investigations which should provide information particularly about the elements of consciousness, human relations and a number of other statistically unobservable phenomena.